

KLASIKI O STARANJU IN SOŽITJU GENERACIJ

Kajetan Gantar

Ciceronov pogled na medgeneracijski dialog

POVZETEK

Ciceronov dialog o starosti (*Cato Maior / De senectute*) je nastal kot polemičen odgovor stoiškemu piscu Aristonu s Keosa, ki je objavil traktat z naslovom *Škržad (Tettix) / O starosti*: Cicero je mitološki lik Tetiksa nadomestil z zgodovinsko osebo Katona Starejšega. V lik naslovnega junaka je Cicero projiciral svoje osebne poglede in lastna življenjska izkustva, zlasti ob bridki izkušnji dvojnega zakonskega brodoloma, ki ga je doživel v svoji starosti. V svoja razmišljanja je večkrat vnašal osebne poglede in platonsko/akademske filozofske ideje, ki so bile zgodovinski osebi Katona Starejšega tuje. Med likom Katona, kot ga razberemo iz zgodovinskih virov, in Ciceronovim portretom Katona, je tako velika razlika, da v Ciceronovi zrcalni podobi Katon samega sebe najbrž ne bi prepoznal. Zlasti domiselno je Ciceronovo soočenje konservativnega Katona z dvema mlajšima predstavnikoma naprednejših idej filhelenskega kroga (Scipio, Lelij). Zaradi vnašanja osebnih izkustev, pa tudi zaradi obilice konkretnih zgledov iz rimskega zgodovinopisja predstavlja dialog o starosti, ki je danes, po dveh tisočletjih, celo bolj aktualen kot ob času svojega nastanka, v vsem Ciceronovem literarnem opusu njegovo najizvirnejše in najbolj doživeto delo. Kot tak demantira ustaljene klišejske predstave o Ciceronu kot zgolj spretnem kompilatorju grških filozofskih spisov.

Ključne besede: Marcus Tullius Cicero, Marcus Porcius Cato (= Kato Starejši), Cato Uticensis, Publius Cornelius Scipio, C. Laelius, filhelenski krog, ločitev zakona, posmrtno srečanje

AVTOR: Akademik prof. dr. Kajetan Gantar je klasični filolog ter prevajalec iz stare grščine in latinščine, zaslužni profesor ljubljanske Filozofske fakultete ter redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Rojen je bil 11.10.1930 v Ljubljani. Po profesuri na ptujski gimnaziji (1955-57) in službi v Svetu za znanost (1958-62) je predaval latinščino ter grško in rimsko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani (1962-99). Več let je kot gostujoči profesor predaval na graški univerzi (1983-96); s predavanji je gostoval tudi na drugih univerzah v Avstriji, Nemčiji, Italiji, Belgiji, Srbiji, Makedoniji in na Hrvaškem. Leta 1993 je bil izvoljen za člana SAZU (v letih 1999-2005 je bil njen podpredsednik), leta 2006 pa za dopisnega člana Makedonske akademije znanosti in umetnosti.

Raziskoval je predvsem homersko poezijo, grško tragedijo, Aristotelovo (pa tudi postaristotelsko) poetiko in etiko, rimsko liriko ter vplive in odmeve antike v slovenski literaturi. Več odmevnih razprav, ki so izšle v italijanskih in avstrijskih publikacijah, je posvetil tudi Ciceronu

(Ciceronov pogledi na interdisciplinarnost, pogledi na začetke filozofije v Rimu, pojavi dvojezičnosti v Ciceronovih pismih, vplivi stoika Panajtija).

Prevajal je Homerja, Hezioda, Sapfo, Pindara, Ajshila, Sofokla, Evripida, Plavta, Terenca, Katula, Properca, Horacija, Ovidija, Heronda, Aristotela, Teofrasta, Plutarha, Prokopija ter več grških svetopisemskih in srednjeveških latinskih avtorjev. Za prevod Rimske lirike je prejel Sovretovo nagrado (1969), za prevod Plavtovih komedij nagrado Prešernovega sklada (1972), za življenjsko znanstveno delo pa Zoisovo nagrado (2010).

ABSTRACT

Cicero's view on intergenerational dialogue

Cicero's dialogue on old age (*Cato Maior / De senectute*) was written as a polemical answer to stoic author Aristo of Ceos who published tractate titled *Tettix/ On old age*: Cicero changed the mythological character Tettix with the historical figure Cato the Elder. Into the main character Cicero projected his personal views and own life experiences, especially the bitter experience of his double marital shipwreck in his old age. The reflections of the Cicero's character often contain his personal views and plato/academic philosophic ideas that were strange to the real life of Cato the Elder. The difference between Cato as we know him from historical reference and Cicero's portrait of him is so big that seeing himself in Cicero's mirror image Cato probably would not be able to recognize himself. Particularly intriguing is Cicero's confrontation between conservative Cato and two younger representatives of the progressive philhellenic circle (Scipio, Lelius). Both, the inclusion of his personal experiences as well as plenty of concrete examples from roman historiography, render the dialogue about old age, which is nowadays, after two thousand years, even more actual than at time of its creation, into Cicero's most authentic and expressive work. As such it destroys our fixed cliché image of Cicero as only proficient compiler of Greek essays.

Key words: Marcus Tullius Cicero, Marcus Porcius Cato (= Cato the Elder), Cato Uticensis, Publius Cornelius Scipio, C. Laelius, philhellenic circle, divorce, meeting in the afterlife

AUTHOR: *Prof. dr. Kajetan Gantar* is a classical philologist, translator from the old Greek and Latin, professor emeritus of Ljubljana's Faculty of art and full member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts.

He was born on 11th of October 1930 in Ljubljana. He worked as a college professor in Ptuj (1955-7) and in the service of the Council for Science (1958-62). He also taught Latin and Greek and Roman literature at the Faculty of Arts (1962-99). For several years he worked as a visiting professor at the University of Graz (1983 -96). As a guest lecturer he lectured at several other universities in Austria, Germany, Italy, Belgium, Serbia, Macedonia and Croatia. In 1993, he became an elected member of Slovenian Academy of Sciences and Arts (1999 to 2005 as a Vice-President) and in 2006 he became a corresponding member of the Macedonian Academy of Sciences and Arts. He researched Homer's poetry, Greek tragedy, Aristotle's (as well as poetics and ethnics evolved after Aristotle's area) poetics and ethics, Roman poetry, influences and echoes of antiquity in Slovenian literature. He devoted to Cicero several high-profile debates that have emerged in the Italian and Austrian publications (Cicero views on interdisciplinary, views on the origins of philosophy in Rome, appearance of bilingualism in Cicero letters, effects of Stoics Panaiti).

He translated works of Homer, Hesiod, Sappho, Pindar, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Plautus, Terence, Catulus, Propertius, Horace, Ovid, Heron, Aristotle, Theophrastus, Plutarch, Procopius, and works of several biblical Greek and Medieval Latin authors. For the translation of Roman poetry he received Sovret's Award (1969), for the translation of Plautus's comedies he received Prešern's Award (1972) and Zois Lifetime Achievement Award for science work (2010).

Kot znano, so razmišljanja in dela številnih grških filozofov v izvirniku izgubljena; marsikaj iz njih se nam je do danes ohranilo in nam je dostopno in dosegljivo le v prevodih, izvlečkih, parafrazah ali fragmentih, ki jih dolgujemo največjemu mojstru latinske besedne umetnosti, znamenitemu državniku Marku Tuliju Ciceronu (106 - 43 pr. Kr.).

Cicero se je namreč v zadnjem obdobju svojega življenja, pred tragičnim koncem, ko se je moral umakniti iz politike in so njegovi nasprotniki – po dolgotrajnih mučnih pogajanjih in umazanih barantanjih - nazadnje zrežirali in izsilili njegovo izvensodno usmrtitev, čedalje bolj posvečal filozofiji. V kratkem nekajletnem intervalu je napisal in objavil vrsto dialogov in traktatov, v katerih je povzemal, kritično presojal in na osnovi lastnih življenjskih izkušenj vsestransko osvetljeval zamisli, ideje in poglede grških filozofov različnih šol in smeri, ne le platonikov in akademikov, peripatetikov in stoikov, ki so mu bili osebno najbližji, ampak tudi epikurejcev, katerih idejna izhodišča je sicer odklanjal, a je vendar pozorno spremljal, strpno ocenjeval in nepristransko vrednotil njihova iskanja in izvajanja. Znano je, da je sam poskrbel za postumno izdajo Lukrecijeve pesnitve »O naravi stvari« (*De rerum natura*), ki predstavlja najvišji poetični domet epikurejske filozofije.

Med drugim je Cicero malo pred smrtjo, lahko bi rekli, skoraj kot labodji spev, napisal presenetljivo osvežujočo in prijetno berljivo razpravo o problemih staranja in starosti, ki nas tem bolj pritegne, ker ob njenem branju živo čutimo, da bolj kot iz grških virov črpa iz lastnih osebnih izkušenj in doživetij. Gre pravzaprav za edino razpravo o tej danes nad vse aktualni tematiki, ki nam je iz antične literature v celoti ohranjena.

Ciceronov traktat o starosti bo v kratkem – v soizdajateljstvu Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Inštituta dr. Antona Trstenjaka – pod naslovom »Pogovori o starosti« izšel v komentiranem slovenskem prevodu (oziroma v dvojezični latinsko-slovenski izdaji), ki ga je oskrbela prof. Vida Pust Škrkulja, z uvodno študijo prof. Kajetana Gantarja, iz katere tu objavljamo nekaj osrednjih poglavij.

1. POSVETILO IN NASLOV DIALOGA »O STAROSTI«

Dialog *O starosti* (*De senectute*) je Cicero napisal verjetno v predzadnjem letu svojega življenja, po mnenju nekaterih tik pred atentatom na Julija Cezarja, do katerega je, kot znano, prišlo na marčeve Ide (tj. 13. marca) leta 43 pr. Kr., po mnenju drugih pa neposredno za tem. Skoraj istočasno ali pa ne dolgo za tem je Cicero zasnoval tudi dialog »O prijateljstvu« (*De amicitia*), oboje pa posvetil prijatelju in založniku Titu Pomponiju Atiku. Najbrž ne slučajno: dialog o prijateljstvu je posvetil Titu Atiku, ker je v njem videl svojega najboljšega prijatelja, dialog o starosti pa, ker sta se oba z Atikom znašla na pragu

starosti, oba sta takrat imela za sabo že več kot šestdeset let. Atik je bil približno štiri leta starejši od Cicerona, pozneje pa je Cicerona še za dobrih deset let preživel. Šestdeset let pa je v antiki, ko povprečna življenjska doba ni bila tako visoka kot danes, pomenilo že kar častitljivo in lepo starost.

Ciceronovo prijateljstvo s Titom Atikom se je začelo spletati že v mladosti, verjetno v času njunega študijskega bivanja v Atenah, kjer sta skupaj obiskovala predavanja epikurejskih filozofov Zenona in Fajdra. Cicero se je nato po dveh letih študija poslovil od Aten, medtem ko se Atik, ki je že pred tem v Atenah živel sedem let, ni mogel odtrgati od tega mesta in je v njem še naprej preživel večji del življenja, tako da so mu dali častni vzdevek Atik (*Atticus*), kar pomeni *Atičan*, *prebivalec* dežele, katere glasvno mesto so Atene. Kljub slovesu in kljub zemljepisni razdalji pa se prijateljstvo med njima ni ohladilo, čeprav sta si bila po značaju in po svetovno-nazorskem prepričanju v marsičem zelo različna: Cicero je bil idejni somišljenik Platononove Akademije, Atik epikurejec, Cicero je čutil moralni imperativ, da se ves razdaja in izgoreva v politiki, Atik pa se je kot dosleden epikurejec politiki daleč izogibal in se je – v skladu z Epikurovimi načeli – rajši zatekal v zasebnost, čeprav bi kot potomec ugledne viteške družine imel vse pogoje za uspešno politično kariero. Atika so bolj kot politika zanimala in privlačile lepe umetnosti in znanosti. Zaradi njegove humanosti, zaradi blagega, spravljivega in umirjenega značaja so mu bili naklonjeni tako republikanci kot cezarjanci, še posebej pa so ga imeli v časteh meščani Aten.

O Atikovem iskrenem prijateljstvu s Ciceronom najlepše priča šestnajst knjig pisem, ki so nam v celoti ohranjena in v katerih je več osebne zaupljivosti kot v katerem koli drugem delu Ciceronove korespondence. Cicero si ne želi, da bi kaj iz teh pisem kdaj pricurljalo v javnost; ko se v njih pogovarja z Atikom, ima vtis, kot bi se pogovarjal sam s sabo (*Ad Att.* 8, 14, 2): *ego tecum tamquam mecum loquor*. Iz teh pisem je lepo razvidno, kako se je na starost, ko so se nanju zgrinjale različne bolezni, na Cicerona pa poleg tega tudi politična razočaranja, izguba svojcev, družinske tegobe, denarna stiska in druge nevšečnosti, prijateljstvo med njima samo še poglobljalo.

Ciceronova posvetitev spisa *O starosti* Atiku ni gola formalnost, saj je Atikovo ime *Tit* že v prvem stavku, ki se začne z verzi pesnika Enija, ki je veljal za »rimskega Homerja«, globoko in organsko vgrajeno v strukturo dialoga. Citat iz pesnika Enija se začne z besedo *O Tite*, kar je *zvalnik* (tj. vokativ, ki je veljal za najlepši sklon) Atikovega osebnega imena.

Ciceronov dialog ima t.i. »dvojni naslov«. V izvirniku se naslov glasi *Cato Maior De senectute*, kar pomeni *Kato Starejši / O starosti*. Podoben dvojni naslov ima tudi naslednji Ciceronov dialog *Laelius / De amicitia* (*Lelij / O prijateljstvu*), ki je, kot rečeno, prav tako posvečen Atiku. V tehniki dvojnega naslova Cicero sledi vzoru Platonovih dialogov (in tudi nekaterih drugih antičnih filozofskih piscev), ki imajo velikokrat dvojni naslov. Pri tem ima filozofski spis prvi naslov navadno po enem od nosilcev dialoga, drugi naslov pa nakazuje tematiko, ki bo v spisu obravnavana.¹

¹ Nekaj primerov naslovov Platonovih dialogov: *Timaios ali O naravi*, *Gorgias ali O govorništvu*, *Lahe ali O hrabrosti*, *Lysis ali O prijateljstvu*,

2. GRŠKA PREDLOGA DIALOGA »O STAROSTI«?

Veliko se je že razpravljalo o morebitni grški predlogi, na katero naj bi se bil Cicero naslanjal ob pisanju dialoga *O starosti*. Povod za takšna ugibanja je dal Cicero sam, ko je v uvodnem poglavju zapisal, da besed o starosti ni položil na usta mitološkemu junaku Titonu, tako kot Ariston s Keosa, temveč svojemu rojaku Katonu Starejšemu.

- Kaj pomenijo te Ciceronove besede?
- Kaj lahko iz njih razberemo?
- Kaj nam je znanega o mitološkem junaku Titonu?
- In kaj vemo o Aristonu s Keosa?

O mitološkem junaku Titonu vemo, da je bil lep trojanski kraljevič, sin trojanskega kralja Laomedonta, brat kralja Priama, ki se omenja v Iliadi. Bil je tako lep, da se je boginja jutranje zarje (*Eos, Aurora*) vanj zaljubila in se z njim poročila. Homer rad uporablja podobo, kako Zarja prinese zemljanom jutranjo svetlobo potem, ko se dvigne s Titonovega ležišča.

Zarja je v svoji brezmejni zaljubljenosti Zevsa prosila, naj Titonu nakloni nesmrtnost. Zevs ji je prošnjo uslišal, toda Zarja je ob tem pozabila, da bi za Titona – poleg nesmrtnosti – izprosila tudi večno mladost. Zato se je Titon čedalje bolj staral in krčil, se sčasoma grbil in lezel vase, tako da je nazadnje iz njega postal škržad (*τέττιξ, téttix, cicada*). Tako je od nekdanj prelepega mladeniča nazadnje ostal le še škržadji glas njegove čudovito ritmizirane pesmi.² In zato je tudi pri nekaterih antičnih pesnikih (npr. pri Mimnermu, Aristofanu, Plavtu) oznaka **Titon** obveljala za tip nebogljenega, tresočega se in betežnega starca.

Še večjo neznanko predstavlja ime Aristona z otoka Keosa. O tem filozofu nam je zelo malo znanega. Vemo samo, da je živel in deloval v drugi polovici tretjega stoletja pr. Kr. in da je bil sholarh (= predstojnik) peripatetske filozofske šole, in sicer njen peti vodja po časovnem zaporedju.³ Ohranjeni so nam izvlečki iz Aristonovega spisa *O slabostih*, kjer je (morda pod vplivom Teofrasta, svojega daljnje predhodnika v vodstvu Peripata, ki velja za utemeljitelja karakterologije) opisoval človeške značaje in značajske slabosti. Poleg tega je seveda povsem mogoče, da je Ariston napisal in objavil tudi kako razpravo o starosti, ki bi lahko imela dvojni naslov »*Titon* ali *O starosti*«.

Je morda Cicerona ravno ta domnevni Aristonov spis o starosti spodbudil, da se je nazadnje tudi sam lotil gerontološke tematike? Je morda nameraval napisati nekaj, kar naj bi predstavljalo nekakšen polemičen odgovor na Aristonov spis? Polemičen v tem smislu, da starostne tematike ni projiciral v izmišljeno in nerealno osebo mitološkega junaka, ampak v osebo, ki je bila vsem dobro znana iz rimske davnine, v eno najvplivnejših osebnosti rimske zgodovine iz obdobja punskih vojn, v politika in državnika Katona Starejšega?

² Mitološka zgodba se je očitno porodila kot odmev na čudovito petje in ritmizirano godbo škržadov, ki odmeva marsikje tudi v naših krajih, zlasti na Krasu, a nikjer ni tako razgibana in raznolika kot v Grčiji. Ritmično petje škržadov je podrobno raziskoval naš bioakustik Matija Gogala na študijskih potovanjih po Grčiji, kjer je odkril več njihovih novih vrst, in tudi po drugih deželah. O svojih opažanjih in izsledkih je napisal zanimivo in prijetno berljivo knjigo z naslovom *Po zvočnih sledih za gorskimi škržadi v Evropi in Aziji* (SAZU, Ljubljana 2011).

³ Prvi – ustanovitelj – je Aristoteles, ki ga je nasledil njegov učenec Teofrast, za njim so se zvrstili Staton, Likon (iz Troade), Ariston (s Keosa).

3. NASLOVNI JUNAK KATO STAREJŠI IN NJEGOVA SOBESEDNIKA V DIALOGU »O STAROSTI«

Kot je razvidno iz naslova in iz doslej povedanega, si je Cicero za osrednjega junaka svojega dialoga o starosti izbral državnika Katona Starejšega. Gre za markantno osebnost, za politika, ki bi ga v našem času in okolju in v sodobni politični terminologiji lahko označili – z določenimi zadržki – kot predstavnika ultrakonservativne desnice.

Kato Starejši – njegovo polno latinsko ime je *Marcus Porcius Cato*⁴ (234 – 149 pr. Kr.) – je živel dobrih sto let pred Ciceronom. Po svojih domoljubnih čustvih, po svoji izrazito republikanski usmeritvi in po ljubezni do latinske materinščine je bil Ciceronu dovolj blizu, tako da je ta vanj lahko projiciral svoje politične in literarne ideale. Ker je dočakal za takratne pojme nadpovprečno visoko starost (85 let) in ker je do poznih let ohranil svežino duha, hkrati pa neverjetno biološko vitalnost, se je najbrž Ciceronu zdel kot nalašč primeren, da odigra vlogo protagonista v dialogu *O starosti*. Morda pa je hotel Cicero v njem – poleg drugega – počastiti tudi *imagines maiorum* v spomin na ravno takrat tragično preminulega Katonovega pravnuka, po prepričanju nad vse doslednega stoiškega misleca, ki je bil zadnje veliko upanje republikancev in je Cicero v njem videl vzor resnične krepostnosti, saj je bil *vir gravissimus et integerrimus* (»najresnejši in najbolj neoporečen«). Po porazu v bitki pri Farzalu se je Kato Mlajši umaknil v Libijo in se utrdil v Utiki, kjer si je prizadeval, da bi iz te zadnje trdnjave republikancev organiziral učinkovit odpor proti legijam zmagovitega Cezarja. In tu, v Utiki, je Katonov pravnuk leta 46, torej ravno v času, ko je Cicero snoval svoj dialog o starosti, naredil samomor in s tragično smrtjo zapečatil svoje stoiško prepričanje. V zadnjih trenutkih svojega življenja, preden se je vrgel na meč, si je bral zadnje strani iz Platonovega Fajdona.⁵

O Katonu Starejšem je znano, da je bil z dušo in srcem navezan na italško domačo grudo, v kateri je videl neizčrpen vir osebnega in narodovega zdravja. Nasprotno pa je v uvažanju vsega tujega, še zlasti vzhodnjaškega razkošja ali tujih idej in tujih kulturnih dobrin, npr. grške filozofije, videl največjo grožnjo rimski nacionalni samobitnosti. V tem pogledu je zgovorna epizoda iz leta 155 pr. Kr., ko je Rim obiskala uradna atenska delegacija s prošnjo, naj bi Rim posredoval v nekem sporu atenske polis z bližnjim mestom Oropom. Atensko državno delegacijo so takrat sestavljali trije filozofi, predstavniki treh najuglednejših atenskih filozofskih šol: akademik Karneades, peripatetik Kritolaos in stoik Diogenes. Ko so filozofi opravili svoje diplomatsko poslanstvo, so za rimsko občinstvo priredili nekaj javnih predavanj s filozofsko tematiko. Rimska mladina je trumoma drla na njihova predavanja, mladi so bili navdušeni in očarani, posebej nad Karneadovimi izvajanjem. »Sloves Karenadove osebnosti je šumel skozi mesto Rim kot vihar. Povsod se je govorilo o osupljivem grškem čarovniku, ki

⁴ *Marcus Porcius Cato* se večkrat označuje tudi kot *Cato Censorius* (ker je z izredno strogostjo in doslednostjo izvajal cenzorsko funkcijo), v skrajšani obliki tudi kot *Cato Maior*, *Kato Starejši* (za razliko od Katona Mlajšega /*Cato Minor*, njegovega pravnuka in Ciceronovega sodobnika).

⁵ Po kraju samomora se Katonov pravnuk Kato Mlajši (*Cato Minor*) označuje tudi kot *Cato Uticensis*, Katon Utičan, kot ga v Krstu pri Savici označuje Prešeren (njegov lik Prešeren omenja tudi v epigramu na Stanka Vraza, ki mu je »narobe Katon«). Cicero je ob smrti Katona Mlajšega napisal panegirik *Laudes Catonis*, ki pa ni ohranjen. Znano je, da je užaljeni Julij Cezar, ki je imel resen namen, da Katona pomilosti, na ta panegirik odgovoril s polemičnim spisom *Anti-Cato*.

z nadnaravno močjo omamlja in osvaja srca in mladim vceplja ljubezen do filozofije, tako da pozabljajo na svoje zabave in svoje dolžnosti,« je zapisal Plutarh v svojem življenjepisu Katona Starejšega (22). Kato se je zbal, da se bo rimska mladina – namesto za domoljubje in osvajalne vojne – začela navduševati za brezplodno in nevarno grško filozofijo, zato je dal sklicati nujno sejo senata, kjer je bil na njegovo pobudo sprejet odlok, da morajo grški filozofi nemudoma zapustiti Rim.

Nasploh je bil Kato ksenofob, še posebej je preziral Grke, ki jih je imel za prazne in gostobesedne govorce, ki nič ne delajo, ali kot pravi o njem Plutarh, »držal se je domačih šeg in zaničeval pristaše grške omike«. In to tem bolj, ker je bil sam v svojih govorih in v svojem izražanju neverjetno varčen, zgoščen, jedrnat. Ko je nekoč v Grčiji javno nastopil s tolmačem, je Grke presenetil z jedrnatostjo in ostrino svojega izraza: »kar je Kato povedal na kratko, to je grških tolmač obnovil s ploho besed«. Kljub vsemu pa Kato v svoji protigrški ostrini ni bil tog in nepopustljiv, in se je na stara leta tudi sam začel učiti grščine (danes bi rekli, da se je vpisal na tretjo univerzo).

S posebno ljubeznijo se je stari Kato posvečal obdelovanju zemlje; iz svojih bogatih osebnih izkušenj je v lapidarni, sočni in kleni latinščini napisal prvi ohranjeni nam priročnik o umnem kmetovanju (*De agri cultura*). Vendar si o njegovem kmetovanju ne smemo delati iluzij: polja in vrtove, njive in vinograde so mu v glavnem obdelovali sužnji, v katerih je videl predvsem ceneno delovno silo, za katero je treba skrbeti s primernimi življenjskimi pogoji in z dobro hrano, da ostane čim dlje krepka, uporabna in produktivna; ko pa suženj ostari, ga je najbolje čim prej in čim ugodneje prodati. Vendar pa dober in obilen pridelek ni odvisen samo od človeške prizadevnosti in znanja, ampak v še večji meri od naklonjenosti in volje bogov. Zato je treba bogove častiti, k njim moliti ter ohranjati stara izročila in verske obrede, ki jih Kato večkrat nazorno opisuje v svojem priročniku o umnem kmetovanju. Poleg tega je v svoj priročnik nasul obilico pregovorov in rekel, iz katerih diha starodavna italska ljudska modrost in zdrava kmečka pamet. V nekaterih pogledih je bil Kato zelo radoživ, tako da se je npr. še v visoki starosti spuščal v razmerje s svojo deklo, v drugih pogledih pa velik moralist, strog do drugih in še strožji do sebe. Ko je leta 184 nastopil funkcijo cenzorja, eno najodgovornejših moralnih pristojnosti v državi, jo je izvajal s takšno doslednostjo in neizprosno strogostjo, da so mu dali častni pridevek *Cato Censorius*.

V zunanji politiki je bil zagovornik in brezobziren glasnik rimskih imperialnih teženj: največjo grožnjo rimski državi je videl v Kartagini, ki jo je Rim že v dveh vojnah premagal, vendar pa bi bilo treba to mesto, v katerem je videl poosebljenje bogastva, razkošnosti in razvratnosti, še v tretje poraziti, ponižati, do tal porušiti in zravnati z zemljo. Znano je, da je imel navado vsak svoj govor v rimskem senatu, ne glede na obravnavano tematiko, zaključiti z besedami *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* (»Sicer pa mislim, da Kartagina mora biti uničena«), ki so prešle naravnost v pregovor. Kljub nasprotovanju nekaterih umirjenih politikov (med njimi je zlasti izstopal Scipion Nasika) je Kato s svojimi vojnohujskaškimi govori nazadnje izzval izbruh tretje punske vojne, v kateri je Kartagina, čeprav z vseh strani obkoljena, nudila rimskim legijam neverjetno trdovraten in žilav odpor. Šele po treh letih obleganja se je vojna (po Katonovi smrti) končala s popolnim razrušenjem nekoč bogatega in cvetočega mesta. Zmagovalci so lahko po mestu šest dni neomejeno plenili, ropali in divjali; 50.000 meščanov Kartagine so odgnali v sužnost, nad

mestno ozemlje pa priklicali prekletstvo bogov. Rim je s tem za več stoletij postal neomejen gospodar vsega Sredozemlja.⁶

Kot sobesednika je Cicero ob bok Katonu Starejšemu uvedel dva mlajša sodobnika, ki sta skoraj petdeset let mlajša od njega in ki samo na začetku spregovorita nekaj besed, potem pa sta ves čas navzoča le še kot poslušalca. Ciceronovi dialogi v svoji zgradbi niso dinamično razgibani tako kot Platonovi, ampak po uvodnih taktih, kjer so na kratko predstavljeni akterji in okoliščine, navadno preidejo v monolog. Vendar pa kljub pasivni zadržanosti obeh mlajših sobesednikov lahko rečemo, da tukaj prvikrat v rimski antiki srečamo to, kar bi danes označili kot »medgeneracijski dialog«.

Prvi od dveh mlajših Katonovih sobesednikov je **Publij Kornelij Scipio** (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus*, živel ok. 185–129 pr. Kr.), adoptivni sin Scipiona, zmagovalca v drugi punski vojni. Sam pa je pozneje, v tretji punski vojni, po triletnem obleganju (149–146) dokončno strl, zavzel in razrušil Kartagino. Podobno kot njegov adoptivni oče je tudi mlajši Scipio zaradi svojih zaslug in zmag v vojni proti Kartagini prejel častni vzdevek »Afričan« (*Africanus*).

Drugi sobesednik je **Gaj Lelij** (*Caius Laelius*, 190–129 pr. Kr.), Scipionov pet let starejši vrstnik in sobojevnik v tretji punski vojni, pozneje konzul (leta 140), hkrati pa velik prijatelj znamenitega stoiškega filozofa Panajtija. Njegov zet je bil svečenik – avgur *Quintus Mucius Scaevola*, ki je užival sloves enega najuglednejših pravnikov svojega časa; ob njem se je tudi Cicero v mladih letih izpopolnjeval v pravniškem znanju. O tem, kako visoko je Cicero cenil Gaja Lelija, priča dejstvo, da ga je vpeljal kot osrednjega govornika tudi še v svoj zadnji filozofski dialog in njegovo ime vtisnil v dvojni naslov: »Lelij/ O prijateljstvu« (*Laelius / De amicitia*).⁷

Oba mlajša Katonova sobesednika sta slovela kot velika občudovalca grške kulture in prepričana privrženca stoiške filozofije. Ciceronova izbira oseb v dialogu je še toliko bolj posrečena, ker mlajša sobesednika v idejnem in političnem pogledu – v primerjavi s Katonovo ultrakonservativnostjo in ksenofobijo – predstavljata mladostno svežino, prožnost in odprtost.

Znano je, da sta Scipion in Lelij v svojem krogu zbirala rimsko intelektualno elito in grške izobražence; med njimi sta najbolj znana zgodovinar Polibij in stoiški filozof Panajtij. K sebi sta vabila tudi nadarjene osvobojece iz Afrike, morda celo iz Kartagine. Mednje je sodil med drugimi tudi rimski komediograf Terencij, s pridevkom »Afričan« (*Afer*), ki se v prologih k svojim komedijam večkrat hvali, da prijateljuje s tako uglednimi možmi kot sta Scipio in Lelij. Krog izobražencev, ki so se zbirali ob Scipionu in Leliju, se večkrat označuje tudi kot *filhelenski krog* (ali *krožek*). Privrženici tega kroga so – pač pod vplivom stoiške filozofije – nasprotovali ksenofobiji in se zavzemali za uveljavljanje čim večje strpnosti in humanih načel v rimski notranji in zunanji politiki.

⁶ Slikovit in impresiven prikaz Katonovega življenja, dela in značaja daje Plutarh v biografiji Katona, ki je dostopna tudi v slovenskem prevodu (Plutarh, *Življenje velikih Rimljanov*, prev. Anton Sovre, Ljubljana 1950, 49–76; dopolnjen ponatis v zbirki *Klasiki Kondorja*, Ljubljana 2000). Prim. tudi Rajko Bratož, *Rimska zgodovina I* (Ljubljana 2007, *passim*, zlasti str. 94–103).

⁷ Podrobnejše podatke navaja Barbara Zlobec Del Vecchio v spremni študiji k svojemu prevodu oz. dvojezični izdaji (M. T. Cicero, *Lelij – O prijateljstvu*, Iz antičnega sveta 33, Maribor 2004, str. 103–118): *Zgodovina in filozofske razsežnosti Ciceronovega Lelija*.

4. BEG PRED OSEBNO BOLEČINO IN POLITIČNO BREZIZHODNOSTJO V IDEALIZIRANO PRETEKLOST

Kot že omenjeno, je Cicero na večer svojega življenja – tako v družinskem krogu kot tudi v politični javnosti – doživljal vrsto hudih udarcev, stisk, tegob in razočaranj. Upravičeno domnevamo, da so se tem osebnim stiskam pridružile tudi zdravstvene težave, pač neizogibne spremljevalke starosti, o katerih pa rajši molči. Kot izrazit *homo politicus* je politične obrate, ki so pretresali in ogrožali utrjene republikanske ustanove in vse bolj preraščali v barbarsko brutalnost in avtokratsko vladavino, občutil še huje kot vse, kar ga je prizadelo v zasebnem življenju. V nekem zaupnem pismu prijatelju Atiku piše, da mu gre ob misli na takratno politično dogajanje večkrat na bruhanje: *stomachor omnia* (Ad Att. 1, 4, 3).

Zato ni čudno, da se je v tej politični osami in v »notranji emigraciji«, v katero se je zatekal pred diktaturo, ki je bila zanj – kljub Cezarjevi širokogrudni *pomilostitvi* – nezdružljiva z njegovimi demokratičnimi pogledi, v svojih dialogih rad zaziral v pretekla stoletja, v dobre stare čase, ko je rimska republika pogumno kljubovala raznim agresorjem in na zunaj širila svoje meje ter doživljala zmagovit vzpon, navznoter pa so se ob tem krepile in utrjevale njene republikanske institucije. In čeprav so se morda stališča in mnenja med odgovornimi politiki in vodilnimi sloji kdaj pa kdaj tudi razhajala in je med njimi lahko prihajalo do navzkrižij, je v interesu države nazadnje vendarle prevladala *concordia ordinum*, soglasje in sloga vseh odgovornih slojev in dejavnikov.

Čeprav se Cicero v marsičem (še posebej v odnosu do grštva) s Katonom ni strinjal, pa mu je bil vsaj v enem pogledu podoben, če ne celo enak: v odnosu do starosti. Zato uvodoma izrecno poudarja: »Besede samega Katona ti bodo takoj pojasnile vse, kar si jaz sam mislim o starosti.«⁸ Z drugimi besedami: Cicero je Katonu v usta položil svoje osebne poglede na starost.

Vendar ostaja med zgodovinskim Katonom, kot ga poznamo iz dokumentarnih virov, in njegovo idealizirano podobo v Ciceronovem dialogu, precejšnja razlika. Razlika med njima je tolikšna, da Kato v ogledalu Ciceronovega spisa najbrž samega sebe ne bi prepoznal.

5. PRIMERJALNA SODBA (SYNKRISIS) MED MLADOSTJO IN STAROSTJO

Izhodiščni in vodilni motiv Ciceronovega dialoga »O starosti« je misel o superiornosti duha nad telesnostjo, misel o nadvladi in premoči ideje nad materijo. Ta misel se kot nekaka Ariadnina nit vleče skozi labirint lamentacij in pritožb nad nevšečnostmi in tegobami, ki jih prinaša starost.

Svojo dominantno doseže dialog v stavku, ki je ključnega pomena in ki se v latinskem izvirniku glasi (6,17): *Non facit ea quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora facit: non viribus aut velocitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam, augeri senectus solet.*

⁸ 1,3: *iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.*

Ali v prevodu: »Starost ne počne tega, kar počnejo mladi, vendar pa je to, kar počne, veliko pomembnejše in boljše. Pri velikih stvareh namreč ne odloča telesna moč, gibkost in hitrost, temveč preudarnost, ugled in modra beseda svetovalca. Teh lastnosti nam starost ne odvzame, temveč jih po navadi celo poveča.«

Tako se tukaj soočata dve triadi:

- na eni strani mladost, ki jo odlikuje (1) telesna moč (*vires*), (2) gibkost (*velocitas*), (3) hitrost (*celeritas*),
- na drugi strani starost, ki jo odlikuje (1) preudarnost (*consilium*), (2) ugled, (*auctoritas*), (3) moder nasvet (*sententia*).

Ob konfrontaciji teh dveh triad ni nobenega dvoma, kaj od tega – zlasti pri velikih stvareh (*res magnae*), pri čemer so mišljene pomembne državniške in politične odločitve – tehta več, kaj več velja. Med prvo in drugo triado, med mladostno telesnostjo in starostno poduhovljenostjo, obstaja neke vrste obratno sorazmerje: kolikor bolj nam z leti pešajo telesne sposobnosti in moči (*vires, velocitas, celeritas corporum*), toliko bolj se vzporedno s tem krepijo naše duhovne odlike in sposobnosti (*consilium, auctoritas, sententia*).

Pod vtisom te formule je Cicero – skozi Katonova usta – vse svoje duhovne energije usmerjal kvišku, vsa materialna prizadevanja, vse gmotne in telesne skrbi pa je skušal odvreči kot neke vrste odvečno prtljago na potovanju skozi zadnji preostanek življenja. Zato ne more razumeti starcev – skopuhov, ki si jih je tako rada privoščila antična komedija: »Nikakor ne razumem, kakšen naj bi bil smisel skoposti v poznih letih. Mar more biti kaj bolj neumnega kot zahtevati vedno večjo potnino, čim krajša ostaja pot?«⁹

Očitno je, da je Cicero v lik osrednjega junaka, v Katona Starejšega, projiciral veliko svoje filozofske modrosti in razgledanosti, med drugim veliko idej, ki so bile zgodovinske-mu Katonu najbrž tuje. Čeprav si na vso moč prizadeva, da bi njegov lik Katona zvenel čim bolj pristno in avtentično, se mu to vedno ne posreči. V znatni meri sicer zelo posrečeno in prepričljivo posnema Katonov lapidarni stil izražanja z rahlo arhaizirano patino, stil, ki je slovel po krepki sočnosti, presenetljivi iskrivosti in skrajni zgoščenosti, tako da je mnogo Katonovih domislic prešlo v pregovor.¹⁰ V precej manjši meri pa bi to lahko trdili o miselnem toku izvajanj, v katera se Ciceronu nehote vse prevečkrat prikradejo misli in poudarki iz Platonovih dialogov. Vseeno pa ostaja Kato – kljub poduhovljenim primesim platonizma in tudi nekaterim pitagorejskim prvinam – v Ciceronovem idealiziranem ogledalu v bistvu še zmerom polnokrven italjski kmet, ki se tudi v visoki starosti noče odpovedati zemeljskim užitkom. Kot pristnemu kmetu mu je v največji užitek obdelovanje polja ali delo v vinogradu, še posebej, kadar gre za jesensko pospravljanje pridelkov. Rad uživa tudi ob dobro obloženi mizi, še zlasti, kadar se ob njej znajde prijetna družčina z zanimivimi pogovori. Za takšno prijetno družabno srečanje ustvari Kato domiselni latinski izraz *convivium*, ki se mu zdi veliko bolj posrečen in smiseln kot pa grški *symposion*: grški *symposion* pomeni druženje ob pijači (*pósis*), latinski *convivium* pa skupek podobnih življenjskih navad, kar je seveda veliko pomembnejše kot skupno popivanje. Ravno želja po družabnem pogovoru pomeni starcu tisto netivo, ob katerem mu želja po dobri hrani in pijači včasih skorajda ugasne. Kato se

⁹ 18, 66: *Avaritia vero senilis quid sibi velit non intellego: potest enim quicquam esse absurdius quam quo viae minus restet eo plus viatici quaerere?*

¹⁰ *To so znamenita dicta Catonis.*

tem užitkom noče odpovedati niti na svojem sabinskem posestvu, kjer vsak dan k sebi vabi svoje sosede in z njimi, če le mogoče, rad prijetno kramlja pozno v noč (46).

In vendar se zdi, da Cicero v Katona, tega v bistvu naravnega kmeta, včasih projicira kar preveč asketske resnobe in akademske filozofije, zlasti v tistih odstavkih, kjer polemizira z očitki, češ da nas starost prikrajša za užitke telesnih naslad (39–48). Posebej neprepričljive so besede o nadložnosti sladkih Venerinih darov, pred katerimi naj bi starec najrajši pobegnil (47)! In vendar je dobro znano, kako se Kato tudi v visoki starosti ni branil Venerinih užitkov in sladkosti, saj se sicer pri osemdesetih letih nabrž ne bi poročil z dekletom, ki bi mu lahko bila vnukinja! Tukaj je Cicero v Katona verjetno neorgansko vgradil svojo lastno bridko življenjsko izkušnjo, grenko razočaranje, ko je po zakonskem brodolomu, po ločitvi od žene Terencije, s katero je preživel 23 let, že čez pol leta nasedel v zakonski zvezi z veliko mlajšo Publilijo, ob kateri pa je še prej kot v pol leta doživel enak ali še hujši brodolom.

Tudi neizogibno slovo od življenja in skorajšnje bližnje srečanje s smrtjo skuša Cicero čim bolj osmisliti in impregnirati s poudarki platonske filozofije. Življenje zapušča tako, kot da bi odhajal iz gostišča in ne od doma. Narava nam je namreč namenila prostor na zemlji samo za kratko bivanje, ne pa za trajno nastanitev: *ex vita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam domo: commorandi enim natura deversorium, non habitandi dedit* (23,84).

Kato se ob teh mislih že veseli skorajšnjega srečanja v onstranstvu s svojimi znanci, še posebej rad bi se tam srečal s svojim nadarjenim, prezgodaj umrlim sinom. Iz podtona teh besed lahko razberemo podobno Ciceronovo željo in upanje na skorajšnje srečanje z mnogo prezgodaj umrlo hčerko Tulijo, edino ljubljeno bitje, na katero je bil zares iskreno navezan.

Kaj pa, če se v tem neomajnem verovanju in v upanju na srečanje v onstranstvu Kato (in z njim Cicero) morda vendarle moti?

Kljub rahlemu dvomu, ki gloda v njem in ki nas v marsičem presenetljivo spominja na znana mesta iz Platonove Apologije in iz Fajdona, Ciceronov dialog nazadnje neverjetno optimistično izzveni: »Četudi se morda motim, ko verujem v nesmrtnost človeških duš, se prav rad motim. In dokler sem živ, si nikakor ne želim, otresti se te zmote, ki mi je v veliko veselje.«¹¹

Ob branju teh sklepnih besed ne smemo pozabiti, da je dialog posvečen Ciceronovemu najboljšemu prijatelju Atiku, s katerim sta se gotovo večkrat pogovarjala tudi o tem, kaj nas čaka potem, kaj lahko pričakujemo onkraj ...

Kot iskrena in zaupna prijateljica si svojih pričakovanj, svojih upanj in dvomov najbrž nista prikrivala in se z njimi nista slepila, čeprav sta se ob njih globoko razhajala: Atik se je oklepal epikurejske filozofije, zato je videl v smrti popolno izničenje, Cicero, ki mu je bila (čeprav z rahlo skepso) veliko bližja Platonova Akademija, si ni mogel kaj, da se v sklepnem stavku ne bi obregnil ob epikurejce, ki so zanj *minuti philosophi*, »polovičarski misleci« ali »drobni modrijančki«.

Cicero v svojih predstavah in razmišljanjih o nesmrtnosti ni fanatičen in dogmatičen vernik, zato ne izključuje možnosti, da se moti. Toda celo v tej skepsi, celo v tem skrajnem primeru, gre za pogumno in zavestno tveganje, za *veselo zmoto*, ki nam prehod v onstranstvo lahko samo olajša in globlje osmisli.

¹¹ 23,85: *Quodsi in hoc erro qui animos hominum immortalis esse credam, libenter erro, nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo...*

Ciceronova morebitna »vesela zmota« nas spominja na poznejši verjetnostni račun, na znamenito Pascalovo »stavo«, ob kateri v nobenem primeru nisi in ne moreš biti na izgubi. In tako starost – kljub vsem tegobam in nevšečnostim – neha biti neka tragična zgodba, ampak v svojem zadnjem dejanju izzveni kot godba v pogumnih, slovesnih in optimističnih akordih, ki nas pospremiijo čez zadnji prag.

LITERATURA

Cicero ni bil nikoli tujec na slovenskih tleh. Z njegovimi govori in filozofskimi spisi so se seznanjali že naši (ali pri nas živeči) humanisti. Že eno prvih znanih humanističnih besedil iz naše preteklosti, nagrobni govor za umorjenim zadnjim celjskim grofom Ulrihom II, ki ga je imel Johannes Rot ob koncu leta 1456 in ki predstavlja pravi biser humanistične retorike, je sestavljen in napisan v izrazito ciceronskem slogu.¹² Ciceronovi spisi so dolga leta predstavljali osrednje nepogrešljivo jedro latinske lektire v učnem načrtu (*ratio studiorum*) jezuitskega kolegija, pozneje tudi v programih naših humanističnih gimnazij. Na Ciceronovo avtoriteto se večkrat sklicuje znameniti baročni pridigar Janez Svetokriški. Mimogrede naj omenimo, da je bil naš jezikoslovec Jernej Kopitar med prvimi, ki je izčrpno in navdušeno poročal o takratnih pomembnih odkritjih na področju ciceronskih študij – o palimpsestih, ki jih je odkrival učeni kardinal Angelo Mai, vodja vatikanske biblioteke.¹³

Tudi Ciceronov dialog *O starosti* je že od humanizma sodil v kanon obvezne latinske šolske lektire. Že v šestnajstem stoletju je naš rojak, humanist *Lucas Agathopedius* (Luka iz Dobrepolj), kot profesor na dunajski univerzi študentom interpretiral Ciceronov dialog *O starosti*. Zato najbrž ni slučaj, da je eden njegovih študentov, Caspar Marchart iz Gradca, kot sam zatrjuje, pod vplivom Lukovih vsakodnevnih predavanj že kot študent Ciceronov spis prevedel v nemščino in prevod leta 1550 objavil na Dunaju.¹⁴

Prav tako najbrž ni slučaj, da je dialog *De senectute* (hkrati z izborom iz Ciceronovih pisem) med prvimi izšel v zbirki vzorno komentiranih latinskih tekstov, ki sta jih tik pred izbruhom druge svetovne vojne za gimnazijski pouk prirejela Marko Bajuk in Milan Grošelj (Ljubljana 1940). Poleg spisa o starosti sta v isti seriji izšli tudi dve vzorno komentirani izdaji Ciceronovih govorov (*Orationes in Catilinam*, *De imperio Cn. Pompeii*).

Enega najlepše berljivih virov za boljše poznavanje Ciceronovega življenja, značaja in dela predstavlja Plutarhov življenjepis, ki ga je poslovenil Anton Sovrè v knjigi *Življenje velikih Rimljanov* (Ljubljana 1950, str. 327–370, ponatisnjen in dosegljiv tudi v zbirki *Klasiki Kondorja*, Ljubljana 2000). V isti knjigi je poslovenjen tudi življenjepis Katona Starejšega, naslovnega junaka dialoga *O starosti* (*M. Porcius Cato Priscus Censorius*, str. 49–76).

Več dragocenih podatkov, tako o Ciceronu kot o Katonu Starejšem, pa tudi o Publiju Korneliju Scipionu, Gaju Leliju in drugih državnikih, katerih imena srečujemo v dialogu *O starosti*, lahko najdemo tudi v ustreznih poglavjih univerzitetnega učbenika, ki ga je napisal Rajko Bratož, *Rimska zgodovina I* (Ljubljana 2007).

V zadnjem desetletju je v slovenskem prevodu izšlo več Ciceronovih del z ustreznimi spremnimi besedili in z izčrpnimi opombami, na katera tu posebej opozarjamo (nekateri teh izdaj so dvojezične in poleg slovenskega prevoda vsebujejo tudi izvirno latinsko besedilo):

Zagovor Marka Kajlija Rufa (Pro Marco Caelio), prevod Matjaž Babič (str. 173–206), spremna beseda Matej Hriberšek (str. 139–172). – V: *Izokrat – Lisija – Demosten – Ciceron – Evmenij, Antologija antičnega govorništva* (Ljubljana 1951, Knjižna zbirka Claritas 20, str. 139–206).

¹² Prim. Primož Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja* (Ljubljana 1979), str. 21–34 in 239–244.

¹³ Anonimno objavljeno z naslovom *Mai's philologische Entdeckungen v Jahrbücher der Literatur* 5 (Wien 1819), 183–203. Prispevek je ponatisnjen v: Jernej Kopitar, *Spisi II 1*, priredil Rajko Nahtigal (Ljubljana 1944), 88–106. Seveda v Kopitajevem poročilu še ni moglo biti omenjeno najpomembnejše Maievo odkritje, do česar je prišlo šele tri leta pozneje (1822) – odkritje dotlej izgubljenega besedila najobsežnejše Ciceronove filozofske razprave *De re publica*.

¹⁴ Prim. Primož Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja* (Ljubljana 1979), 212. Simoniti dobesedno navaja naslov tega prevoda, ki se glasi: ... ein Schön vvnd vast lieblich Buch, so durch Marcvm Tullium Ciceronem ... beschriben.

Mark Tulij Ciceron, *O govorniku (Ad Quintum fratrem dialogi tres de oratore)*, prevedla Ksenja Geister, spremna besedila in opombe David Movrin (Ljubljana 2002, Zbirka Sidro 21, 375 str.).

Mark Tulij Cicero, *Lelij – O prijateljstvu (Laelius De amicitia)*, prevedla, spremno besedo napisala in z opombami opremila Barbara Zlobec Del Vecchio (dvojezična izdaja, Maribor 2004, Zbirka Iz antičnega sveta 33, 124 str.).

Mark Tulij Cicero, *Štirje govori proti Katilini (In Catilinam orationes IV)*, prevedla, spremno besedo napisala in z opombami opremila Barbara Zlobec Del Vecchio (dvojezična izdaja, Maribor 2008, Zbirka Iz antičnega sveta 38, 212 str.).

Mark Tulij Ciceron, *O dolžnostih (De officiis)*, prevod in opombe Nada Grošelj, spremna beseda Brane Senegačnik (Ljubljana 2011, Knjižna zbirka Koda, 204 str.).

Seveda je Ciceronov dialog *De senectute* izšel v prevodih in v komentiranih izdajah že v vseh evropskih jezikih. Med številnimi tujejezičnimi prevodi in izdajami, naj posebej opozorim na dve izčrpno komentirani italijanski izdaji:

M. Tullio Cicerone, *Cato Maior De senectute*, a cura di Rigo Milanti (Brescia 1962, 184 p.).

Marco Tullio Cicerone, *La vecchiezza, con un saggio introduttivo, premessa al testo e note di Emanuele Narducci*, traduzione di Carlo Saggio (Milano 1987, 243 p.).

Izčrpnejše preglede Ciceronovega življenja in dela najdemo v vseh zgodovinah rimske književnosti. Za enega najizčrpnjših pregledov pa velja enciklopedično geslo, ki obsega več kot 400 stolpcev in so ga štirje filologi (M. Gelzer, W. Kroll, R. Philippson, K. Büchner) objavili v Pauly–Wissowa, *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft* (RE VII A, 1939, 827–1247). K temu je nato Michael von Albrecht v suplementih k isti enciklopediji objavil še več kot sto stolpcev obsegajoče geslo o Ciceronovem jeziku in stilu (RE, Suppl. 13, 1237–1347).

Iz siceršnje obsežne literature o Ciceronu navajamo le nekaj odmevnejših monografij:

Gaston Boissier, *Cicéron et ses amis* (Paris 1865).

Thadeusz Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte* (Leipzig-Berlin, 1. izd. 1897, 2. izd. 1908, 3. izd. 1912, 4. izd. Leipzig 1967, 5. izdaja Darmstadt 1967, 6. izd. 1973).

H. Strasburger, *Concordia ordinum – Eine Untersuchung zur Politik Ciceros* (Bern 1931).

Otto Seel, *Cicero – Wort, Staat, Welt* (Stuttgart 1933).

E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi* (Milano-Roma-Napoli 1941).

M. Maffii, *Cicerone e il suo dramma politico* (Milano 1945).

Jerome Carcopino, *Les secrets de la correspondance de Ciceron* (2 vol. Paris 1947/48).

Alain Michel – Claude Nicolet, *Cicéron* (Paris 1948).

M. Testard, *Saint Augustin et Ciceron* (Paris 1958).

Viktor Pöschl, *Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero* (Berlin 1947, ponatis Darmstadt 1976).

Alain Michel, *Rhétorique et philosophie chez Cicéron* (Paris 1960).

Karl Barwick, *Das rednerische Bildungsideal Ciceros* (Berlin 1963).

Adolf Primmer, *Cicero numerosus. Studien zum antiken Prosarhythmus* (Wien 1968).

D. Stockton, *Cicero – a Political Biography* (Oxford 1971).

K. Kumaniecki, *Cicerone e la crisi della repubblica romana* (Roma 1972).

Walafridus Stroh, *Taxis und Taktik – Die advokatische Disposition in Ciceros Gerichtsreden* (Stuttgart 1975).

H. Strasburger, *Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars* (1990).

Kontaktne informacije:

univ. prof. dr. Kajetan Gantar

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Novi trg 3

p.p. 323

1000 Ljubljana